

Je pracovný migrant homo economicus? Ekonomické a socio-kultúrne aspekty srbskej migrácie na Slovensko

Is the labour migrant homo economicus? Economic and sociocultural aspects of Serbian migration to Slovakia

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2023.30.1.03

Ines Herćan

Abstract

The article deals with the phenomenon of labour migration of the Serbian population to Slovakia, which has started to record a sharp increase in the last few years, especially since 2015. The paper is the result of anthropological field research, which was intended to find out the main causes and push factors of migration from Serbia, as well as the main reasons and pull factors for coming to Slovakia. The aim of the paper is to explain why migrants from Serbia, who historically preferred the countries of the centre in the context of world-systems theory, or in this context the countries of Western Europe as the destination countries of their migration process, are nowadays in increasing numbers choosing to migrate to semi-peripheral countries, such as Slovakia. The issue is examined through the prism of theoretical concepts of dependency theory and world systems theory aimed at explaining the phenomenon of migration from a periphery country (Serbia) to a semi-periphery country (Slovakia). The main argument of the paper consists of the assertion that certain economic reasons may represent the driving force of labour migration, but certain socio-cultural aspects play a key and often decisive role in the choice of the destination country, often to the detriment of economic factors.

Keywords

labour migration, homo economicus, semi-periphery, Slovakia, Serbia

Kľúčové slová

pracovná migrácia, homo economicus, semi-periféria, Slovensko, Srbsko

Kontakt / Contact

Mgr. Ines Herčan, Ústav sociálnej antropológie, Fakulta sociálnych a ekonomických vied, Univerzita Komenského, Mlynské luhy 4, 821 05 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: ines.hercan@fses.uniba.sk

Ako citovať / How to cite

Herčan, I. (2023). Je pracovný migrant homo economicus? Ekonomické a socio-kultúrne aspekty srbskej migrácie na Slovensko. *Etnologické rozpravy*, 30(1), 40-54. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2023.30.1.03>

Úvod

Za posledných niekoľko rokov sa na Slovensku fenomén pracovnej migrácie stal dôležitou témou, ktorá čoraz viac rezonuje vo verejnom priestore. Slovensko, ktoré možno označiť tradične skôr za krajinu emigrácie, sa v poslednom čase čoraz častejšie stáva „druhým domovom“ pre tisíce imigrantov a imigrantiek z tretích krajín, akými sú napríklad Ukrajina či Srbsko (Úrad hraničnej a cudzineckej polície [ÚHCP], 2020; 2021; 2022). Zdá sa teda, že ide o fenomén, ktorý aktuálne zohráva, a v blízkej budúcnosti bude naďalej zohrávať dôležitú úlohu v sfére ekonomickej, politickej či spoločenskej problematiky na Slovensku.

Migrácia zo Srbska na Slovensko, hlavne tá pracovná, nebola zatiaľ komplexnejšie skúmaná v slovenskom kontexte. Jediný aspekt tejto migrácie, ktorý bol doposiaľ tematizovaný v antropologických alebo sociologických textoch, je migrácia komunity vojvodinských Slovákov na Slovensko (Ira, Uher, 2021; Marušiak, Zlatanović, 2017; 2020; 2022), ktorou sa však tento článok nebude zaoberať. Zatiaľ čo stav migrácie slovenskej vojvodinskej komunity na Slovensko je už pomerne preskúmaný v spoločensko-vednom kontexte, migrácia etnicky srbského obyvateľstva zostáva v tejto oblasti nepreskúmaným aspektom (pracovnej) migrácie zo Srbska na Slovensko.

Cieľom tohto textu teda je poskytnúť náhľad na „hnacie sily“ migrácie srbského obyvateľstva a vysvetliť ich motivácie pri výbere Slovenska ako cieľovej krajiny ich migrácie. Hlavná otázka textu súvisí s povahou srbskej migrácie na Slovensko – je migrant(-ka) skutočne poháňaný(-á) iba ekonomickými aspektami (vo finančnom zmysle), alebo za výberom cieľovej krajiny môžu stáť iné, komplexnejšie dôvody? Ťažiskovými bodmi textu teda sú určité ekonomické a socio-kultúrne aspekty migrácie. Hoci je zrejmé, že pri pracovnej migrácii zohrávajú dôležitú, a na prvý pohľad rozhodujúcu úlohu, ekonomické aspekty, v článku sa domnievam, že určité kultúrne aspekty môžu mať výraznejšie väčšiu úlohu v tomto procese, ako sa môže na prvý pohľad zdať.

Metodológia

Text je založený na údajoch zozbieraných počas jednomesačného terénneho výskumu, ktorý bol vykonaný v roku ²⁰²⁰ v rámci bakalárskeho štúdia sociálnej antropológie. Parti-

cipanti(-ky) vo výskume boli pracovní migranti(-ky) zo Srbska. V tomto aspekte je dôležité podotknúť, že išlo výlučne o participantov a participantky srbského pôvodu a do výskumu neboli zapojení ľudia slovenského pôvodu z oblasti Vojvodiny. Táto skutočnosť a jej dôležitosť pre daný výskum bude podrobnejšie reflektovaná v nasledujúcej časti.

Participantky(-ti), ktorí sa podieľali na výskume, boli vo veku 18 – 65 rokov. Z 18-tich, ktorí sa zúčastnili na výskume, bolo 12 mužov a 6 žien. Ich stupeň vzdelania bol stredoškolský, s výnimkou jedného vysokoškolsky vzdelaného participanta. Zároveň ich sociálno-ekonomický status bol pomerne uniformný, pričom by sme migrantov(-ky) mohli zaradiť do triedy pracujúcich, keďže v čase vykonávania výskumu boli všetci zamestnaní ako manuálne pracujúci v priemysle. Všetci informátori, s výnimkou jednej participantky, v čase realizácie výskumu žili na západnom Slovensku, a to v rozsahu 2 až 5 rokov.

Jednou z hlavných lokalít, v ktorej sa tento výskum konal, bola obec na západnom Slovensku. Obec, v ktorej prebiehala hlavná časť výskumu, má približne ²⁵⁰⁰ obyvateľov a z dvoch tretín leží v katastri tejto obce automobilový závod, ktorý bol postavený a začal fungovať v roku ²⁰⁰⁶. Nová miestna časť, ktorá vznikla spoločne s postavením neďalekej fabriky, zahŕňala väčšinu nových obyvateľov. Práve v nej je aj veľká koncentrácia srbských a iných zahraničných pracovných migrantov, ktorí sú zamestnaní v miestnej firme.

Časť výskumu však prebiehala aj v iných lokalitách v rámci západného Slovenska, keďže komunitu srbských migrantov môžeme považovať za tzv. *scattered community*, lebo jej príslušníci sú roztrúsení v rôznych lokalitách – spája ich predovšetkým skúsenosť, nie lokalita.

Výskum bol založený na kvalitatívnej etnografickej metodológii, pričom boli využívané hlavne hĺbkové rozhovory a do istej miery aj zúčastnené pozorovania. Cieľom používania týchto metód bolo zistiť nielen do akej miery určité ekonomické činitele ovplyvňujú proces migrácie medzi srbskými transnacionálnymi pracovnými migrantmi(-kami), ale aj to, akú úlohu zohrávajú niektoré aspekty kultúrnej blízkosti medzi krajinou pôvodu a cieľovou krajinou v preferenciách výberu cieľovej krajiny.

Počas výskumu som absolvovala 17 hĺbkových polo-štruktúrovaných rozhovorov¹ a množstvo zúčastnených pozorovaní, ktoré som vykonávala na cestách medzi Slovenskom a Srbskom, a naopak, ako aj v lokalitách, v ktorých bývali alebo sa zvyčajne zdržovali zúčastnení participant. Ide najmä o sídlisko obce, lokálne krčmy, v ktorých sa grupovali migranti(-ky) zo Srbska, alebo iné verejné miesta.

Jednu z hlavných prekážok pri vykonávaní terénneho výskumu predstavovala pandemická situácia, počas ktorej prebiehal. Kvôli nej sa ťažšie vykonávali najmä zúčastnené pozorovania, ktoré by v „normálnom“ období boli početnejšie. Počas pozorovaní som častokrát vytvárala tzv. „bublíny“ s participantmi, s ktorými som v daný týždeň trávila čas – absolvovala som rozhovory iba s ľuďmi z danej „bublíny“, stretávali sme sa v podnikoch (pokiaľ to bolo povolené) alebo som chodila na komorné oslavy (narodenín, *slavy* a pod.). V týchto inštanciách však bol počet ľudí obmedzený, medzi nimi boli veľké rozostupy, čo vcelku výrazne vplývalo na „prirodzenú“ dynamiku sociálnej skupiny.

¹ Na jednom z rozhovorov sa podieľal spoločne manželský pár, preto v texte uvádzam 18 participantov a 17 rozhovorov.

Migranti a migrantky zo Srbska na Slovensku

Aby sme lepšie pochopili postavenie srbských pracovných migrantov(-iek) na Slovensku, je potrebné najprv povedať niečo o samotnej migrácii v tejto krajine a o určitých trendoch v posledných rokoch.

Slovensko bolo v minulosti tradične krajinou pôvodu migrantov. Avšak v roku 2004 so vstupom Slovenskej republiky do Európskej Únie a schengenského priestoru sa táto situácia začala výraznejšie meniť – i keď vstup Slovenska do EÚ ďalej podnecoval odchod pracovných migrantov a migrantiek, a to najmä do krajín západnej Európy. Vstup do EÚ zároveň posunul Slovensko na geo-politickej mape sveta a Európy, čím sa stalo semi-periférnou, a tým aj atraktívnou krajinou pre pracovných migrantov z tretích krajín. To možno považovať za novinku v migračných trendoch na Slovensku (Bahna, 2011). Legálna migrácia na Slovensko sa v tomto období až osemnásobne zvýšila (z 22 108 migrantov v roku 2004 na 167 519 v roku 2021), pričom ekonomická, t. j. migrácia za prácou, predstavuje jej najvýznamnejší komponent (Medzinárodná organizácia pre migráciu, 2023). V poslednom desaťročí bol zaznamenaný nárast predovšetkým pracovných migrantov z juho- a východoeurópskych krajín, akými sú Ukrajina či Srbsko (ÚHCP, 2020). Po občanoch Ukrajiny (približne 45 % v roku 2020) nasledujú práve občania Srbska, ktorí tvoria okolo 20 % všetkých pracovných migrantov na Slovensku (ÚHCP, 2020: 9). Väčší prílev pracovných migrantov a migrantiek zo Srbska bol zaznamenaný po prvýkrát v roku 2015. Odvtedy prevláda trend každoročného rastu (Marušiak, Zlatanović, 2020: 144).²

Podľa neoficiálnych odhadov zo Srbska od roku 2016 odchádza ročne od 20 000 – 50 000 ľudí, a počet emigrantov(-tiek) v roku 2019 sa odhaduje na 70 000 (Arandarenko, 2022). Podľa konfederácie autonómnych odborov Srbska ide predovšetkým o skupinu ľudí od 30 do 50 rokov, ktorá je stále adaptívna na nový pracovný trh a práve preto obsadzuje veľký počet pracovných pozícií v krajinách CEE, kde je dopyt po pracovnej sile, hlavne v priemysle, veľký (Juhász, Meszmann, 2023).

Rýchly ekonomický rast po vstupe Slovenska do EÚ poukázal na fakt, že táto krajina nedisponuje dostatočnými zdrojmi pracovnej sily, čo bol dôvod na obrátenie záujmu Slovenska na tretie krajiny, predovšetkým na Ukrajinu a Srbsko, ktoré sa stali miestami „dovozu lacnej pracovnej sily“ (Filadelfiová, Gyárfášová, Sekulová, Hlinčíková, 2011: 10).

Čo sa týka štruktúry srbských pracovných migrantov na Slovensku, podľa štatistík favorizujú predovšetkým oblasti západného Slovenska, a to najmä Bratislavský, Trnavský a Nitriansky kraj (ÚHCP, 2020: 11), kde sa okrem iného nachádzajú aj veľké automobilové závody, v ktorých je zamestnaný veľký počet migrantov(-iek). V roku 2020 počet platných pobytov (prechodných aj trvalých) pre srbských občanov dosahoval okolo 16 000 (ÚHCP, 2020: 9).

O migrácii na Slovensko bolo publikovaných niekoľko spoločensko-vedných výskumov, kým zameranie na migráciu zo Srbska na Slovensko nebolo výraznejším spôsobom spracované, až na výnimky. V tomto kontexte treba spomenúť kvantitatívny výskum, ktorý bol

² Počas rokov 2020-2021 sa počet legálnych migrantov zo Srbska znížil v dôsledku COVID-19 pandémie o 5-8%. V roku 2022 však Prezídium policajného zboru zaznamenal opätovné navýšenie počtu legálnych migrantov zo Srbska o približne 12% (ÚHCP, 2021: 11; 2022: 9-10).

zameraný na populáciu pracovných migrantov z tretích krajín, a v ktorom figurujú ako významní aktéri aj migranti(-ky) zo Srbska (Filadelfiová, Gyárfášová, Sekulová, Hlinčíková, 2011). Údaje však boli publikované pred nárastom a intenzívnejšou migráciou pracujúcich zo Srbska na Slovensko, a dnes už nemusia odzrkadľovať reálny stav migrácie z tejto krajiny, ale nám môže poskytnúť kontext, ako aj poukázať na určité tendencie či vzorce migrácie týkajúce sa napríklad sociálneho statusu, rodu, alebo iných definujúcich parametrov. Podľa štatistík medzi migrantmi zo Srbska dominovali predovšetkým muži (64 %), zatiaľ čo ženy tvorili 36 % migrantskej populácie, pričom väčšinou ide o slobodných/slobodné (60 %); veľká väčšina z nich je bezdetná – 71 % (Filadelfiová, Gyárfášová, Sekulová, Hlinčíková, 2011: 29). Skupinu pracovných migrantov zo Srbska tvoria predovšetkým mladší ľudia – až 74 % malo počas tohto výskumu menej ako 35 rokov a priemerný vek populácie migrantov zo Srbska bol v tomto období 30,4 rokov (Filadelfiová, Gyárfášová, Sekulová, Hlinčíková, 2011: 33).

Tomu, že veľkú väčšinu srbských migrantov tvoria práve ekonomickí migranti hľadajúci prácu, nasvedčuje aj fakt, že dôvody pre ich migráciu boli spojené s ekonomickými faktormi a situáciou v domovskej krajine – prvý najčastejší dôvod na migráciu do zahraničia súvisel s nepriaznivými ekonomickými podmienkami v krajine pôvodu (49 %); na druhom mieste bola nízka životná úroveň (38 %) (Filadelfiová, Gyárfášová, Sekulová, Hlinčíková, 2011: 43).

O samotnej migrácii zo Srbska na Slovensko bolo publikovaných aj niekoľko kvalitatívnych, interdisciplinárnych výskumov (predovšetkým Ira, Uher, 2021; Marušiak, Zlatanović, 2017; 2020; 2022). Tieto výskumy sa však zaoberajú výlučne migráciou vojvodinských Slovákov zo Srbska na Slovensko, ktorá je aj pre tento text dôležitá, no jej východiská sú v mnohých aspektoch diametrálne odlišné a ich kontext je pomerne rozličný v porovnaní so skúmaním etnicky srbskej migrácie na Slovensko, ktorá je predmetom tohto článku.

Marušiak a Zlatanović (2020), ako aj Ira a Uher (2021), identifikujú *push* faktory v kontexte migrácie slovenskej komunity zo Srbska, ktoré sú spojené so zlou ekonomickou situáciou a materiálnymi podmienkami v krajine pôvodu, ktoré v konečnom dôsledku pre mnohých predstavujú až existenciálnu hrozbu. Možno povedať, že tieto faktory sú uniformné ako pre slovenskú komunitu v Srbsku, tak aj pre migrantov srbského pôvodu migrujúcich na Slovensko. Marušiak a Zlatanović (2020; 2022) sa zmieňujú aj o *pull* faktoroch migrácie na Slovensko – pre vojvodinských Slovákov(-ky) sú to predovšetkým minimálne administratívne bariéry a lingvistická či kultúrna blízkosť. Je dôležité spomenúť, že mnohí vojvodinskí Slováci disponujú tzv. osvedčením Slováka žijúceho v zahraničí, ktorý im výrazne uľahčuje administratívne procesy usadzovania sa na Slovensku³, a zároveň veľká väčšina považuje slovenčinu za svoj materinský jazyk.

Z druhej strany, Srbi(-ky) migrujúci(-e) na Slovensko týmito výhodami vôbec nedisponujú. V tomto kontexte je dôležité spomenúť, že touto tematikou sa v kontexte migrácie Srbov na Slovensko takmer žiaden antropologický alebo sociologický výskum do hĺbky nezaoberal. Cieľom tohto textu teda bude hľadanie (čiastočnej) odpovede na otázku, prečo

³ Ľudia disponujúci týmto dokladom nemusia preukazovať účel pobytu, nemusia mať finančné zdroje alebo presnú adresu pobytu na Slovensku. Okrem toho majú právo získať Slovenské občianstvo už po 3 rokoch strávených na Slovensku, v porovnaní s 8 rokmi pobytu na Slovensku pre nedržiteľov tohto preukazu.

občania srbského pôvodu migrujú práve na Slovensko a či ich pri tejto migrácii poháňajú iba ekonomické výhody, alebo je odpoveď na danú otázku komplexnejšia.

Globálne v lokálnom

Jedna z hlavných otázok, s ktorou sú srbskí migranti(-ky) na Slovensku veľmi často konfrontovaní(-é) zo strany širšej spoločnosti, sa týka ich výberu cieľovej krajiny migrácie, ktorou je v tomto prípade Slovensko. Je to krajina, ktorá vie srbským migrantom poskytnúť určité životné podmienky, ktoré sú lepšie ako v ich domovskej krajine, ale predsa len nie do takej miery, ako to tradične ponúkali krajiny, ktoré v kontexte teórie o svetových systémoch nazývame centrálnymi, ako napríklad krajiny západnej Európy (Wallerstein, 1974; 2004). Je to zároveň aj otázka, ktorá podnietila tento výskum. Prečo sa teda srbskí migranti(-ky) rozhodujú migrovať do krajiny, akou je Slovensko, keď na výber majú iné krajiny centra, tradične považované za cieľové destinácie srbských pracovných migrantiek(-ov), napríklad Nemecko či Rakúsko.

Aby táto otázka bola adekvátne zodpovedaná, musíme sa najprv pozrieť na isté historické, ekonomické a sociokultúrne aspekty srbskej spoločnosti v globálnom kontexte svetového systému.

Podobne ako iné post-socialistické krajiny, aj dnešné Srbsko prešlo procesom ekonomicko-spoločenskej transformácie koncom 20. a začiatkom 21. storočia. Prechod z plánovaného hospodárskeho systému na trhovú kapitalistickú ekonomiku však republiky bývalej Juhoslávie v určitých aspektoch pocítili oveľa silnejšie, a to najmä kvôli vojnovým konfliktom, rozpadom federácie, sankciami a následným ekonomickým kolapsom. Možno povedať, že následky tejto transformácie sú v srbskej spoločnosti stále výrazne prítomné a do veľkej miery viditeľne vplyvajú na každodenný život srbských občanov. V tomto výskume mnohé naratívy o tomto období boli u participantiek(-ov) poznačené predovšetkým naratívmi o ekonomických, ale aj iných neúspechoch a o sociálnej degradácii.

Nespokojnosť medzi pracujúcimi v Srbsku teda neskončila finalizáciou privatizácie a procesu transformácie, ale v mnohých aspektoch pokračuje dodnes – okrem iného v skupine transnacionálnych ekonomických migrantov, ktorí v čoraz väčšom počte opúšťajú krajinu svojho pôvodu a prichádzajú na Slovensko, hľadajúc stabilitu.

Okrem procesu transformácie zohrávala v tomto kontexte rozhodujúcu úlohu aj globálna finančná kríza z roku 2008, ktorá zanechala veľké následky na srbskej ekonomike, a tým aj na mnohých komunitách – zatvorené fabriky a následná rastúca miera nezamestnanosti rázne ovplyvnili životy (nielen) občanov(-ky) Srbska. Napríklad, v roku 2009 podiel ekonomicky aktívnych občanov v Srbsku dosahoval iba 49 %, čo bolo v porovnaní s priemerom EÚ, ktorý v rovnakom časovom úseku dosahoval okolo 71 %, pomerne nízke percento, čo sa odrazilo aj na materiálnej úrovni (Musić, 2013: 36). Proces privatizácie, ktorý sa v tomto období ukončoval, bol interpretovaný ako riešenie mnohých problémov, ktorých korene siahajú do fungovania socialistického štátu a ekonomiky. Je však zaujímavé sa pozrieť aj na súčasnú situáciu, ktorá sa na prvý pohľad v tejto oblasti nezlepšila napriek zmenám uvádzaných faktorov – proces privatizácie a transformácie v Srbsku v súčasnosti možno považovať za viac-menej ukončený a generácie, ktoré patrili k starším pracovným silám začiatkom 21. storočia dnes už nie sú súčasťou pracovného trhu. Vymenili ich mladšie generácie, ktoré vstupovali na flex-

ibilný trh práce. Veľká väčšina participantov tohto výskumu vstúpila na trh práce práve v tomto období alebo krátko po ňom, pričom všetci uvádzali čoraz horšiu (osobnú) ekonomickú a sociálnu situáciu.

Okrem zlej ekonomickej situácie, takmer všetky participantky(-ti) hovorili o dosť zlých a neprívetivých pracovných podmienkach, ktoré spájali predovšetkým s (ne)fungovaním politického a ekonomického systému v Srbsku aj v dôsledkoch korupcie, nepotizmu či vnútropolitických konfliktov. Participant(-ky) v mojom, ako aj v iných výskumoch, častokrát citovali klientelizmus, zlyhanie systému alebo pracovnú exploataciu ako hlavné dôvody, ktoré ich podnietili aktívne uvažovať o emigrácii zo Srbska (Juhász, Meszmann, 2023). Platí to najmä pre mladšiu a strednú generáciu, ktorá obdobie 90. rokov a začiatok nového tisícročia zažívala počas ranej mladosti. Patria sem, napríklad, Nenad (30) a Branislava (24), mladý pár zo Srbska, ktorý už 3 roky žije na Slovensku a neplánuje návrat do Srbska. Manželia majú ukončenú strednú školu a pochádzajú z vidieka. Podľa ich vlastných slov bolo pre nich dosť ťažké nájsť si prácu v Srbsku kvôli nepotizmu a klientelizmu. Navyše, zlé pracovné podmienky v našich rozhovoroch figurovali ako niečo, bez čomu sa ľudia ich sociálno-ekonomického statusu pri hľadaní práce „nevyhnú“. Aj napriek tomu, že obaja celý dospelý život neustále pracovali, častokrát išlo o prácu, ktorá nebola oficiálne evidovaná na úradoch, a za ktorú dostávali minimálnu mzdu, alebo aj menej, lebo nemali, ako hovoria, na výber:

Pracoval som nejaký čas v jednom hoteli a tam som niekedy mal zmeny, ktoré trvali aj 16 hodín denne, no tieto nadčasy mi nikdy neplatili, a vždy som mal len minimálnu mzdu, mesačne som zarábala ani nie 250 eur. Ved' s tým sa nedalo vyžiť. Nenad (m, 30)

O podobných skúsenostiach sa zmieňovala aj Una (27), ktorá pred príchodom na Slovensko v roku 2017 pracovala v niekoľkých firmách v Srbsku:

Ja som tam [v Srbsku] vôbec nemala pracovný čas, aj keď na papieri áno. Pracovala som vždy, cez víkendy, sviatky... ale výplatu som dostávala, akoby som pracovala len 8 hodín, bez nadčasov. A to bolo a je doteraz považované za normálne, za štandard. Ak chceš prácu, musíš sa s tým zmieriť. Una (ž, 27)

Porušovanie základných pracovných práv, flexibilná pracovná doba, ktorá častokrát presahuje stanovené maximum, zlé a nebezpečné pracovné podmienky a nedostatok pocitu ekonomickej (či inej) istoty a stability boli častou témou v rozhovoroch s participantmi(-kami) počas výskumu. Všetky tieto aspekty jasne poukazujú na čoraz prekérnejší stav v oblasti práce (Standing, 2011). V kontexte ukončenia procesu tzv. neoliberálneho obratu v srbskej ekonomike súvisí tento stav aj s narastajúcou popularitou agentúrneho zamestnania a tzv. „pracovníkov na leasing“, kde zväčša možno hovoriť o neregulovanej, sivej zóne pracovného trhu, pričom firmy si „prenajímajú“ pracovnú silu, ktorá pracuje za zhoršených podmienok (Krivokapić, Mešanović, 2016: 15). Navyše, tento typ práce nebol donedávna v Srbsku takmer vôbec regulovaný, lebo ho srbský zákonník práce vôbec nedefinoval. Zmeny nastali až v roku 2020, keď bol schválený zákon o agentúrnom zamestnávaní (Zakono agencijskom zapošljavanju, 2019), no povaha tohto typu zamestnávania naďalej zohráva významnú úlohu v prekarizácii práce a pracovných vzťahov

v Srbsku. Zdá sa, že dve desaťročia tejto búrlivej spoločenskej dynamiky a konštantnej ekonomickej krízy zanechali výraznú, prevažne negatívnu stopu, ktorá je hmatateľná najmä medzi príslušníkmi(-čkami) pracujúcej triedy. „Výrazne zlá“, „negatívna“ a dokonca aj „taká, v ktorej sa nedá prežiť“ boli len niektoré z opisov, ktoré bežne používali participantky(-ti) na opis ekonomickej situácie v ich domovskej krajine počas rozhovorov. Participantka Nataša (31) a jej manžel Jovan (31) práve kvôli takýmto zlým životným podmienkam v Srbsku prišli na Slovensko v roku 2018. V Srbsku boli obaja zamestnaní, no Nataša počas rozhovoru viackrát vyzdvihla fakt, že výplaty častokrát meškali, a navyše boli nízke a nedostatočné pre základné životné potreby. V okamihu, keď ich 6-ročný syn mal nastúpiť na základnú školu, sa kvôli výrazne zlej situácii rozhodli, že musia hľadať alternatívu v zahraničí:

My sme doslova už nemohli prežiť tam [v Srbsku]. Všetky peniaze sme míňali na hypotéku a pôžičky, ktoré sa kopili, a na ostatné veci málo čo zostalo. V jednom okamihu nám vyplí elektrinu, lebo sme meškali s platbami, a vtedy sme si povedali, že teraz už fakt musíme ísť preč. Už sme nemali čo stratiť. Nataša (ž, 31)

Ťažké životné podmienky a častokrát aj doslovný boj o existenciu, o ktorom hovoria výpovede participantiek(-ov) vo výskume jasne poukazujú na fakt, že určité aspekty ekonomickej transformácie, no hlavne stále pretrvávajúca ekonomická kríza, neoliberálny obrat a čoraz prítomnejší prekerný aspekt práce, sú jedny z hlavných dôvodov pre emigráciu srbskej pracujúcej triedy.

Kým výpovede participantov(-iek) a širší sociálny kontext vysvetľujú určité *push* faktory emigrácie srbského obyvateľstva, stále nám nenapovedajú veľa o tom, prečo sa čoraz viac migrantov(-iek) rozhoduje práve pre príchod na Slovensko, ktoré by sme podľa teórie svetových systémov mohli definovať ako semi-periférnu krajinu.

Útek z periferie do... semi-periferie?

Geopolitické rozdelenie sveta na centrum, semi-perifériu a perifériu vychádza predovšetkým z modelov a teórií závislosti a svetových systémov, pričom sa zvyčajne zaoberá vývojovými modelmi na medzinárodnej úrovni. Jadro tvoria „silné“, industrializované štáty s kľúčovou úlohou na globálnom trhu, z ktorého ťažia. Na rozdiel od jadra krajiny na periférii zvyčajne dostávajú neúmerne malý podiel na globálnom trhu a sú závislé od vyspelejších krajín (Frank, 1969; Wallerstein, 1974). Medzi centrom a perifériou sa však objavujú krajiny, ktoré sa nachádzajú na rozmedzí – ide o semi-periférne, industrializované krajiny, ktoré sa vyznačujú organizačnými charakteristikami typickými aj pre centrum aj pre perifériu; zohrávajú významnú úlohu pri sprostredkovaní ekonomických, politických a sociálnych aktivít, ktoré spájajú hlavné a okrajové oblasti (Chase-Dunn, Hall, 1997). Tieto semi-periférne regióny sú zároveň častokrát „úrodnou pôdou“ pre sociálne, organizačné a hlavne technické či priemyselné inovácie, ktoré spôsobujú nové pracovné špecializácie a rozširujú pracovný trh (Chase-Dunn, Hall, 1997: 78). Tieto inovácie sa stávajú atraktívnymi aj pre imigrantov(-ky).

V rámci tohto prístupu by sme mohli Slovensko zaradiť medzi semi-periférne krajiny, a to najmä od jeho vstupu do EÚ (Malová, Gál, 2018; Profant, 2013 a i.).

Pokiaľ ide o migráciu v rámci dnešného Srbska, ide o fenomén s dlhou históriou. V novších dejinách by sme mohli trasovať niekoľko vln migrácií z územia bývalej Juho-slávie/dnešného Srbska do zahraničia, začínajúcich v 50. a 60. rokoch 20. storočia, cez obdobie vojny v 90. rokoch po súčasné trendy migrácie, ktorá za posledných 5 až 10 rokov zaznamenáva veľký nárast. Táto vlna, ktorá sa začala približne v rokoch 2008 – 2009, bola okrem iného podnietená liberalizáciou vízového systému Srbska v kontexte schengenského priestoru. Občania(-ky) Srbska po prvýkrát dostali v r. 2009 možnosť cestovania do EÚ bez víz na 3 mesiace, s čím prišli aj možnosti krátkodobej práce na turnusy (Juhász, Meszmann, 2023). Práve takýmto spôsobom sa veľká väčšina informátorov(-iek) v mojom výskume prvýkrát dostala na Slovensko, no po strávených rokoch na Slovensku sa časom dopracovali k trvalému zamestnaniu a pobytu.

Táto vlna zároveň priniesla aj jednu zaujímavú novinku vhodnú skúmania – migrantky(-ti) pri nej totiž neuprednostňujú krajiny západnej Európy, ako to bolo bežné doteraz, ale odchádzajú najmä do krajiny, ktorú podľa teórie svetových systémov možno považovať za semi-periférnu. Otázka teda znie, v čom spočíva táto zmena a aké sú jej dôvody? Prečo srbskí ekonomickí migranti(-ky) uprednostňujú semi-periférne Slovensko pred krajinami centra?

Po prvé treba povedať, že aj samotní migranti zaznamenávajú tento posun v oblasti pracovnej migrácie. Na otázku „Prečo ste si vybrali práve Slovensko, a nie západoeurópsku krajinu?“ bolo medzi participantmi príznačné práve vedomie, že „Slovensko nie je žiadne Rakúsko, ani Nemecko“, ktoré vo výpovediach figurovali ako „lepšie“, „bohatšie“ či „regulovanejšie a bezpečnejšie“ krajiny. Zjednotovala ich zároveň aj odpoveď o „jedinom výbere“, ktorú spomínali takmer všetci participant. Jeden z nich, Nebojša (33), hovoril práve o výbere Slovenska ako cieľovej krajiny. Kým niekoľkí jeho kamaráti alebo známi pracovali v minulosti v krajinách západnej Európy, jemu, ako sám hovorí, takéto rozhodnutie bolo nelogické a navyše nepraktické, lebo veľa pracovných ponúk, na ktoré narážal, sa častokrát vzťahovali práve na Slovensko. Do tejto krajiny prišiel prostredníctvom pracovnej agentúry, čo je dôležitý faktor pracovnej migrácie medzi oboma krajinami. Nebojša je dnes na Slovensku zamestnaný 5 rokov a pracuje, ako aj veľká väčšina iných participantov(-iek), v automobilovom priemysle. V našom rozhovore sa dotkol aj širších súvislostí, v rámci ktorých operuje pracovná migrácia zo Srbska na Slovensko:

Ja som nešiel niekam ďalej na Západ, ako to robili predtým moji kamaráti, ale som prišiel na Slovensko. Keď som sa konečne rozhodol, že pôjdem pracovať do zahraničia, jediné, čo bolo v ponuke a čo sa zdalo byť OK, bolo Slovensko – najjednoduchšie sa tam dalo dostať cez tie agentúry. Nebojša (m, 33)

Treba však povedať, že nie všetci participant patria do kategórie, v ktorej je Slovensko ich prvou voľbou alebo cieľovou krajinou migrácie. Niektorí z nich, a to predovšetkým mladší ľudia, ktorí nemajú založenú vlastnú rodinu, vidia migráciu do semi-periférnej krajiny, akou je Slovensko, len ako akési prechodné obdobie či prechodnú „zastávku“, ktorá ich privedie o krok bližšie práve ku krajinám západnej Európy. Avšak, väčšina participantov(-iek) si aj napriek tomu vyberá práve Slovensko ako cieľovú krajinu, v ktorej chce aj zotrvať.

Kým predošlá kapitola poukázala na niektoré aspekty migrácie v období neoliberalného kapitalizmu v periférnej krajine, ktorá prešla pomerne búrlivým transformačným procesom a zároveň odhalila výrazne ťažkú a takmer neudržateľnú povahu prekérnej práce, ktorú možno považovať za hlavný dôvod migrácie, stále nám však neodpovedá na otázku, prečo mnohí pracovní migranti migrujú práve do krajiny, ktorú aj oni sami považujú za semi-periférnu, namiesto doteraz preferovaných krajín centra či jadra.

Výpovede participantov o Slovensku ako o „jedinom výbere“, ktorý sa im ponúkal, tak nadobúdajú význam v širšom politicko-ekonomickom kontexte fungovania svetových systémov. Ich emické vysvetlenie fenoménu migrácie do semi-periférnej krajiny možno eticky vysvetliť širším kontextom fungovania globálnych ekonomických procesov, ktoré výrazne vplyvajú aj na tieto lokálne komunity. Všimnime si však, že tento model vysvetľuje iba všeobecnú tendenciu migrácie do semi-periférnych krajín, no nehovorí nám takmer nič o tom, prečo existuje určitá inklinácia medzi pracovnými migrantmi(-kami) k určitým lokalitám, akou je v tomto prípade Slovensko.

Socio-kultúrne aspekty migrácie do semi-periférie

Búrlivá spoločensko-ekonomická dynamika, proces transformácie a privatizácie, ako aj vývoj globálnej ekonomiky mali, ako už bolo naznačené, pomerne negatívne následky na väčšinu pracujúcich v Srbsku, ktoré sa odrazili predovšetkým na materiálnej úrovni. Migrácia v tomto kontexte tak predstavovala pre participantov „prirodzený“ alebo „logický“ sled udalostí. Zostáva však otázka, prečo sa pre srbských pracovných migrantov a migrantky čoraz populárnejšou destináciou stáva Slovensko.

Jeden z hlavných aspektov, ktorý figuroval ako výrazne podstatný v naratívoch migrantov(-iek), sa týkal kultúrnej blízkosti týchto dvoch krajín. Určité socio-kultúrne aspekty, akými sú podobnosť jazyka, zvyky, či „mentalita národa“ sa častokrát objavovali ako dôležité ukazovatele rozhodovacieho procesu pri výbere cieľovej krajiny medzi etnicky srbskými migrantmi(-kami). V rozhovoroch a pri zúčastnených pozorovaniach bola táto téma jednou z ústredných pri budovaní naratívu o dôvodoch migrácie na Slovensko. Častokrát boli citované určité kultúrne zvyky, ktoré boli podobné medzi srbskou a slovenskou kultúrou. Častokrát to boli naratívy založené na premise, že Slováci a Srbi sú vlastne „jeden národ“, ktorý je ale dnes rozdelený určitými politickými rozhodnutiami. Jedna participantka si napríklad všimla:

Myslím si, že aj oni [Slováci] nás vnímajú ako bratský národ, presne tak ako aj my ich. A teraz toto, čo politika spravila, že prví budú Európania a tí druhí nie, tak to je niečo úplne iné. Ale v tej podstate sme si veľmi podobní, kultúrne a spoločensky. Snežana (ž, 42)

Jedným z aspektov tejto kultúrnej blízkosti, o ktorom hovorili participantky(-ti) v takmer každom rozhovore, bola podobnosť medzi srbským a slovenským jazykom. Touto jazykovou podobnosťou veľmi často vysvetľovali a racionalizovali svoj výber Slovenska ako cieľovej krajiny ich migrácie v kontraste s inými krajinami, či už semi-periférie alebo centra. Miloš (40), ktorý strávil na Slovensku 3 roky ako zamestnanec v automobilovom priemysle, vysvetľoval, prečo sa on a jeho manželka rozhodli ísť práve na Slovensko:

My sme v Srbsku nemohli prežiť, ale na Slovensku už áno. Možno by bolo lepšie a ľahšie by sme vyriešili svoje finančné problémy, keby sme teraz žili v Nemecku, napríklad, ale to už je nejaký *iný národ, iná kultúra*. My sme sa práve rozhodli pre Slovensko lebo nám je tu oveľa ľahšie aj kvôli jazyku, zvykom. Aj napriek tomu, že po slovensky stále nehovorím perfektne, je to slovanský jazyk, a keď poviem niečo aj po srbsky, moji kolegovia mi rozumejú, môžeme ľahšie komunikovať. Miloš (m, 40)

Jeden z participantov, Novak (37), ktorý na Slovensku momentálne žije 2 roky, dokonca sám mal skúsenosť s prácou a životom v krajine západnej Európy. Po príchode na Slovensko v roku 2017 takmer okamžite dostal ponuku práce vo Francúzsku, ktorú prijal. Avšak po roku života vo Francúzsku dostal ponuku vrátiť sa na Slovensko, ktorú, ako sám hovorí, s radosťou prijal. Na otázku, ako vníma túto zmenu, hovorí:

To pre mňa bola jednoznačne pozitívna skúsenosť, ten návrat na Slovensko z Francúzska. Výplata, ktorú som dostával na Slovensku, bola samozrejme oveľa, oveľa menšia než peniaze, ktoré som za rovnakú prácu dostával vo Francúzsku. Ale aj tak som tam nevydržal. Tu, kde teraz bývam [Slovensko], je život omnoho lepší, krajší pre mňa. V nedeľu, keď mám voľno, sa idem prejsť na kávu v meste s kamarátmi a s kolegami z práce, či už Slovákmi alebo Srbmi, a vo Francúzsku som to nemal. Ja som mal také veľké očakávania od Francúzska, ale som zostal sklamaný, ich kultúra je nula, a po tej stránke sa tam diali veci, ktoré boli pre mňa čudné. Na Slovensku sa ale také čudné veci vôbec nedejú a ja sa tu cítim ako doma. Novak (m, 37)

Novakov prípad a jeho rozhodnutie sa nám na prvý pohľad, a v kontexte intencií o *homo economicus*-e môže zdať do istej miery nelogické. Rozhodnutie opustiť Francúzsko, ktoré mu ponúkalo finančnú stabilitu a perspektívnosť, a prísť na Slovensko, kde to mohol získať len ťažko s prácou, ktorú mal, sa môžu zdať iracionálnymi v súčasnom socio-ekonomickom systéme, ktorý v teórii uprednostňuje osobný ekonomický zisk a nekonečný rast. Avšak pri hlbšej analýze častokrát vychádza najavo, že takáto voľba je z *etického* hľadiska veľmi racionálna v danom socio-kultúrnom kontexte. Určité rozdiely v kultúrnych praktikách, ktoré sa Novak snaží zadefinovať, akými sú, napríklad, rozdielnosti v pracovných návykoch, trávení voľného času a spoločenskými vzťahmi v tomto kontexte tak predstavovali rozhodujúcu úlohu pri výbere cieľovej krajiny, a to na úkor ekonomických dôvodov. Tieto výpovede predstavujú zaujímavé príklady toho, akú veľkú rolu zohrávajú socio-kultúrne aspekty nielen v samotnom procese migrácie, ale aj v aspektoch inklinácie či výberu cieľovej krajiny, ako aj adaptácie na terén cieľovej krajiny.

Domnievam sa, že práve tento aspekt kultúrnej blízkosti definuje migráciu trochu odlišným spôsobom. „Kultúrna blízkosť“ sa v naratívoch migrantov(-iek) definovala rôznymi spôsobmi. Častokrát to prebiehalo akýmisi „romantizujúcimi“ postupmi – naratívmi o „bratských národoch“, príbuzných kultúrach a zvykoch. Avšak z etického hľadiska blízkosť Slovenska a Srbska do veľkej miery spočíva v istých socio-organizačných parametroch týchto dvoch krajín, ktoré túto kultúrnu blízkosť umožňujú. V prvom rade to môže byť podobnosť jazyka ako hybný element, ale naratívy migrantov odhaľujú hlbšie aspekty, akými sú napríklad periférnosť, rurálnosť alebo hodnoty istého typu práce (a ich ob-

chádzanie), spoločná (post)socialistická skúsenosť a rôzne iné materiálne faktory, ktoré formujú podobné životné skúsenosti.

Migrácia na Slovensko migrantkám(-om) zo Srbska umožňuje udržiavanie vlastných sociálnych polí a identity, s ktorými sa stotožňovali ešte pred samotnou migráciou, a to z jednej strany kvôli geografickej blízkosti, no zároveň aj kvôli kultúrnej blízkosti. Ona im zároveň poskytuje terén pre akési „hladké premostenie“ medzi rozličnými kultúrami po príchode do cieľovej krajiny. Vzniká tak zároveň akýsi „medzipriestor“, ktorý sa častokrát ťažko definuje – migrantky a migranti sa v ňom ocitajú na pomedzí dvoch svetov a dvoch domov(ov). Nie sú ani tu, ani tam, kým sú zároveň tam a tu.

Je teda zrejmé, že migráciu srbského obyvateľstva poháňajú predovšetkým ekonomické faktory, ako sú chudoba, nemožnosť nájsť si prácu v domovskej krajine či ekonomická neistota, ale práve odchod a usadenie sa v semi-periférnej krajine, akou je Slovensko, ukazuje, že rôzne spoločenské a kultúrne činitele, a najmä isté socio-organizačné parametre vytvárajúce „kultúrnu blízkosť“ medzi týmito dvomi krajinami zohrávajú v pozadí hlavnú úlohu pri výbere destinácie pre mnohých migrantov(-ky), a to na úkor ekonomických faktorov.

Záver

Ako už bolo v samotnom texte naznačené, jeho cieľom bolo odpovedať na určité otázky týkajúce sa nielen dôvodov ekonomickej emigrácie zo Srbska, ale aj hlbšie preskúmať príčiny výberu cieľovej krajiny, ktorou je v tomto prípade Slovensko, a to v kontexte teórií o globálnych systémoch.

Kým migrácia určitej časti obyvateľstva Srbska na Slovensko, a to predovšetkým komunity vojvodinských Slovákov, bola v sociálno-vedných výskumoch do istej miery preskúmaná, antropologické výskumy na Slovensku sa doposiaľ takmer vôbec nevenovali téme migrácie etnicky srbského obyvateľstva, ktorá v posledných rokoch zaznamenáva veľký nárast. Jedným z cieľov článku teda bolo poskytnúť náhľad do tohto procesu, keďže migrácia slovenského obyvateľstva zo Srbska sa do veľkej miery kontextuálne líši od migrácie etnicky srbského obyvateľstva.

Výpovede participantov(-iek) poukázali na zlú ekonomickú situáciu a dokonca „nemožnosť existencie“, čo možno označiť aj za hlavný *push* faktor, ktorý viedol k až existenčnej potrebe ekonomickej migrácie vo väčšine prípadov migrantov, ktorí patrili do generácie možno najviac zasiahnutej tzv. neoliberálnym obratom. V tomto kontexte ho poznačuje hlavne narastajúca prekérnosť práce a zlé pracovné podmienky. Avšak z výskumu je zrejmé, že na dôvody migrácie do určitej miery vplývajú aj iné faktory, napríklad politická situácia v Srbsku.

Hlavná otázka sa však zaoberá problematikou toho, prečo Srbi, ktorí tradične preferovali krajiny centra, alebo v tomto kontexte krajiny západnej Európy, sa dnes v čoraz väčšom počte rozhodujú migrovať do semi-periférnych krajín, akou je aj Slovensko.

Odpoveď na túto otázku môže byť komplexná. Jedným z vysvetlení môže byť, že krajiny semi-periférie z ekonomického hľadiska ponúkajú určité „výhody“ pre migrantov z periférie, akými sú na makroskopickom pláne sociálne, organizačné a hlavne technické

alebo priemyselné inovácie, ktoré vedú k novým pracovným špecializáciám a rozširujú pracovný trh. Zostáva však otázne, prečo sa migranti(-ky) zo Srbska rozhodujú práve pre Slovensko namiesto iných semi-periférnych krajín, ktoré sú geograficky bližšie.

Výskum ukázal, že v tomto aspekte rozhodujúcu úlohu pri výbere cieľovej krajiny zohrávajú najmä kultúrne faktory, ktoré sú aj hlavnými *pull* faktormi pre veľkú väčšinu migrantov zo Srbska. Z emického hľadiska sem patrí predovšetkým blízkosť medzi jazykom alebo kultúrou, no z etického hľadiska sem treba zaradiť predovšetkým isté socio-organizačné parametre týchto dvoch krajín, ktoré túto kultúrnu blízkosť umožňujú – sú to napríklad parametre periférnosti, rurálnosti, hodnoty istého typu práce (a ich obchádzanie), spoločná (post)socialistická skúsenosť a rôzne iné materiálne faktory, ktoré v konečnom dôsledku môžu fungovať ako akési „premostenia“ medzi predsa len rozličnými kultúrami. Pri tomto procese tiež vzniká určitý „medzipriestor“, v ktorom sa migrantky(-ti) ocitajú na pomedzí dvoch svetov a dvoch domov(ov).

Hlavným argumentom teda je, že ekonomické dôvody naozaj predstavujú hnacu silu pracovnej migrácie, no určité sociokultúrne aspekty, akými môžu byť, napríklad, blízkosť kultúry, podobnosť jazyka, podobné sociálne normy a pravidlá alebo geografická blízkosť domovskej a cieľovej krajiny, zohrávajú kľúčovú úlohu pri výbere cieľovej krajiny, častokrát na úkor ekonomických faktorov.

Domnievam sa, že téma pracovnej migrácie z tretích krajín bude aj v najbližšej dobe zohrávať dôležitú rolu v slovenskom verejnom priestore, a to nielen v ekonomickej, ale aj v politickej či spoločenskej sfére, a práve preto môže tento fenomén aj v budúcnosti predstavovať zaujímavý predmet výskumu z antropologického či iného hľadiska. Vzhľadom na to, že téma (pracovnej) migrácie zo Srbska v súčasnosti nie je v slovenskom kontexte podrobnejšie skúmaná, cieľom tohto textu bolo sčasti prispieť k otvoreniu diskusie o migrácii na Slovensko. V tomto aspekte je taktiež jeho zámerom poskytnúť úvod do problematiky migrácie zo Srbska, ktorý môže predstavovať základ pre ďalšie skúmanie tohto fenoménu. Po tomto výskume zostáva veľa nezodpovedaných otázok – otázky týkajúce sa politických aspektov migrácie, práce a pracovných podmienok, agentúrneho zamestnania alebo rodových aspektov migrácie sú len niektoré z nich, ktoré presahujú rámec tohto textu, ale sú nesmierne dôležité a zaslúžia si pozornosť.

Referencie

- Arandarenko, M. (2022). Migration, skills and the labour market. In D. Vuković (Ed.), *Human Development in Response to Demographic Change. National Human Development Report – Serbia 2022* (s. 98-116). UNDP Srbija. <https://hdr.undp.org.rs/wp-content/uploads/2023/05/Chapter4-Migration-Skills-and-The-Labour-Market-e1.pdf>.
- Bahna, M. (2011). *Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie*. Bratislava: VEDA.
- Filadelfiová, J., Gyárfášová, O., Sekulová, M., Hlinčíková, M. (2011). *Migranti na slovenskom trhu práce: problémy a perspektívy*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Frank, A. G. (1969). *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press. <https://doi.org/10.2478/se-2020-0008>.
- Chase-Dunn, C., Hall, T. (1997). The semiperiphery: Seedbed of change. In C. Chase-

Dunn, T. Hall (Eds.), *Rise and Demise: Comparing World-systems* (s. 78-98). New York: Perseus Books Group.

Ira, V., Uher, A. (2021). Post-1990 migration biographies of Slovaks from Vojvodina: A time-geographic perspective. *Geografický časopis*, 73(2), 125-142. <https://doi.org/10.31577/geogrcas.2021.73.2.07>.

Juhász, A., Meszmann, T. (26.1.2023). *Drifters in the making: Labour migration from Serbia and the (re)production of (trans)national inequalities*. Lefteast. <https://lefteast.org/drifters-in-the-making-labour-migration-from-serbia-and-the-reproduction-of-transnational-inequalities/>.

Krivokapić, Đ., Mešanović, E. (2016). *Radnici na lizing: Prava radnika privremeno angažovanih preko agencija za zapošljavanje*. Beograd: Share Foundation.

Malová, D., Gál, Z. (2018). Slovakia: A farewell to a passive policy-taker role? In C. Schweiger, A. Visvizi, (Eds.), *Central and Eastern Europe in the EU Challenges and Perspectives Under Crisis Conditions* (s. 106-120). United Kingdom: Routledge.

Marušiak, J., Zlatanović, S. (2017). „Povratna“ migracija vojvođanskih Slovaka i pitanje pripadnosti. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, 65(3), 653-668. <https://doi.org/10.2298/GEI1703653Z>.

Marušiak, J., Zlatanović, S. (2020). Slovakia as a safe country: The perspective of the Slovak community members of Slovakia. *Slovenský národopis*, 68(2), 136–160.

Marušiak, J., Zlatanović, S. (2022). Slovenská komunita v Srbsku v kontexte politických a socioekonomických zmien po roku 1989. In M. Kmeť, P. Kunec (Eds.), *Stará Pazova v premenách času* (s. 92-113). Banská Bystrica: Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela.

Medzinárodná organizácia pre migráciu. (2023). *Migrácia na Slovensku*. IOM UN MIGRATION Slovensko. Získané 11. 5. 2023, z <https://iom.sk/sk/migracia/migracia-na-slovensku.html>.

Musić, G. (2013). *Serbia's Working Class in Transition 1988-2013*. Luxemburg: Rosa Luxemburg Stiftung.

Profant, T. (2013). Global partnership for “development” and the Visegrad countries. *Policy Brief on Development Cooperation*, 1, 1-4.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. United Kingdom: Bloomsbury Academic.

Úrad hraničnej a cudzineckej polície. (2020). *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike 2020*. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. Získané 3. 5. 2021, z https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocnky/rok_2020/2020-rocenka-UHCP-SK_revid.pdf.

Úrad hraničnej a cudzineckej polície. (2021). *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie cudzincov na Slovensku 2021*. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. Získané 3. 5. 2021, z https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocnky/rok_2021/2021-rocenka-UHCP-SK.pdf.

Úrad hraničnej a cudzineckej polície. (2022). *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej*

migrácie cudzincov na Slovensku 2022. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. Získané 2. 4. 2023, z https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenky/rok_2022/2022-rocenka-UHCP-SK.pdf.

Wallerstein, I. (1974). The rise and future demise of the world capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387-415. <https://doi.org/10.1017/S0010417500007520>.

Wallerstein, I. (2004). *World System Analysis*. Durham: Duke University Press.

Zakono agencijskom zapošljavanju, br. 86/2019, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-agencijskom-zaposljavanju.html>.